

Rákosi, a Shakespeare-fordító

Írta Radó Antal

Abból a sok fényes névvel dicsekedő gárdából, mely a Kisfaludy-Társaság legjelentősebb vállalkozását, a teljes magyar Shakespeare-t bírta megteremteni, legutolsónak hagyott el bennünket Rákosi Jenő. Az első, „Coriolanus” fordítója, Petőfi Sándor volt, Rákosi előtt pedig több mint tíz évvel Lévay Józsefet temettük. 1908-ban, mikor a Kisfaludy-Társaság új Shakespeare-bizottságot szervezett, hogy a régi fordításokat részben változtatlanul, részben javítva újból kiadja, az egészen gyöngéket pedig újakkal pótolja, abból a nagyszerű gárdából már csak ők ketten éltek: Rákosi és Lévay. S a bizottság, mely természetesen mindkettejüket meghívta tagjai sorába, kérdést intézett hozzájuk, hajlandók volnának-e fordításaik revíziójára. Lévay igenlően felelt, de aztán a simítás munkáját mégsem maga végezte el, Rákosi Jenő pedig tagadóan: nem, ő nem javítgatja a régi szöveget, hanem az illető darabokat számunkra *egészen újból* fogja lefordítani. S mint minden ígéretét, ezt is csodás gyorsasággal beváltotta: régi fordításai kettejét, az „*Ahogy tetszik*” és „*A windsori víg asszonyok*” címűeket, teljesen félredobta, és ez a két mű a Bizottság új Shakespeare-jében csakugyan a címlapnak ezzel a megjegyzésével látott napvilágot: „*Újból fordította Rákosi Jenő.*”

Azt hiszem, egyedül álló példa minden nemzet irodalmában, hogy amit valaki 25 éves korában megcsinált, még pedig nem kis sikerrel, azt félszázaddal utóbb ismét elővegye és nem apró-cseprő javítgatásokkal és foldozgatásokkal, hanem jóformán az első szótól az utolsóig merőben új szöveggel készítse el.

Ezt a csodát csak az magyarázza meg, hogy Rákosinak Shakespeare fordítása nem munka volt, hanem, mint maga írja Emlékezéseiben, gyönyörűség. A műfordítás mesterisége már nagyon fiatal korában csábíttatta. Tőle tudjuk, hogy még vidéki élete folyamán próbálta lefordítani Lessing Böles Náthánját és hogy később kísérletet tett Goethe állat-eposzával, Reinecke Fuchssal is. Shakespeare-ral csak 1866-ban kezdett foglalkozni, miután ebben az évben megtanult angolul; azt is ő maga mondja el, milyen módszerrel. Vett egy angol Új Testamentumot és egy franciát (már akkor ugyanis tudott franciául) és hozzá egy angol-német szótárt. „A két bibliát, úgymond, egybevetve olvastam, a szavakat a szó-

tárból tanultam meg és angol nyelvtan sohasem volt a kezemben.” Rákosi zsenialitása lehetővé tette ugyan, hogy e kissé hézagos nyelvismerettel is vállalkozhatott Shakespeare tolmácsolására, de természetes, hogy e részben nem merném őt követendő például felállítani mások elé.

S most, noha Rákosi műfordító munkássága legjelentősebb részét Shakespeare-fordításai teszik és itt főleg ezekkel kívánok foglalkozni: hadd említsem meg röviden egyéb fordításait is: két Aischylos-tragédiát, a *Heten Téba ellen* és a *Perzsák* címűeket, az *Iliász* pár száz versét, magyaros alexandrinusokban, melyek aztán impulzust adtak Baksay Sándornak az egész eposznak modern mezben való átültetésére, s egyetlen nagyobb prózafordítását, Mark Twain gyermekregényét, a *Huckleberry Finnt*. E nyomtatásban is megjelent fordításokon kívül van sok olyan, mely csak kéziratban maradt ránk: elsősorban a népszínházi igazgatóságának ideje alatt készült számos operett-szöveg-fordítása. Erre a munkára a kényszerűség vitte rá. A magyar operett-fordítások ugyanis akkor oly silányak voltak, annyira „eredetiség, elmésség, szellem, találékonyság és magyarosság nélkül – ezek Rákosi szavai –, hogy gondolni se lehetett a Népszínházban való előadásukra. Így aztán maga Rákosi ült neki nemcsak az új operettek lefordításának, hanem a már meglévő szövegek újjal való pótlásának is. Támadták is ezért, s egy ízben ezekkel az operett-szövegekkel korteskedtek ellene egy akadémiai tagválasztásnál is – még pedig teljes sikerrel. De Rákosi joggal hivatkozott arra, hogy a zenés szövegek kifogástalan magyarossága szintén kulturális érdek és hogy a magyar irodalom olyan „kisebb háztartás”, ahol az embernek mindenre kell vállalkoznia, amihez ért. Hogy azóta zenés szövegeink dolgában annyira előbbre jutottunk, abban is Rákosi Jenőnek van igen nagy érdeme.

E szövegfordításokon kívül kéziratban maradt Rákosinak egy-két kísérlete, mellyel Wagner némely opera-szövegét akarta olyképpen lefordítani, hogy azok a zenedrámák zene nélkül is elő legyenek adhatók. E próbálkozásait nem volt alkalmam látni, de bizonyára ezek a fordítások is magasabb irodalmi színvonalon állanak, mint azok, amelyeket az énekelhetőség szempontjából szigorúan a hangjegyekben előírt hosszúság, rövidség, kisebb-nagyobb szünet, magas és mély hang, stb. figyelembevételével kellett elkészíteni.

E kitérés után újra fölveszem a Shakespeare-fordítások fonalát, megismételve azt, amit már fentebb említettem: hogy Shakespeare fordítása Rákosinak élvezet, vagy mint Emlékezései egy másik helyén mondja, „külön szórakozás” volt, még pedig nemcsak akkor, amikor a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-kiadása számára dolgozott, hanem egész életén át, mindvégig. Akkor is, amikor nyaranta pihenőre indult, szeretett elbabrálni ezzel a munkával. Fia, dr. Rákosy Gyula közölte velem, hogy még jól emlékszik egy 1903-ik évi lussini nyaralásukra, amikor édes atyja délelőttönként meg szokta kérdezni: „Mikor ebédelünk?”, s ha azt felelték neki, hogy egy óra múlva, akkor vidáman fölkiáltott: „No akkor addig még egy kis Shakespeare-t!”. Mintha csak azt mondta volna: „No akkor addig még sétálok egyet a tengerparton!” Egyébként emlékezéseiben is megírja, hogy amióta az első darabot, a *Felsült szerelmesek-et* fordította – amelybe, úgymond, voltaképpen „nyelvgyakorlatozás” végett fogott bele – azóta Shakespeare-t „állandóan fordítgatta”. „Hihetetlen gyönyörűség – teszi hozzá – Shakespeare-rel birkózni, alkudni, szinte nena vére kedni, hogy az ember mentül többet hozzon át abból, ami egy-egy mondatában, néha egy-

egy szavában van... Néha nagyobb gyönyörűsége a fordítónak egy-egy sikerült sor, mint legszebb eredeti sora, melynek ő a szerzője.”

Így történt, hogy a Kisfaludy-Társaság régi Shakespeare-jébe fölvelt négy, és az új Shakespeare számára ismétetlen lefordított két darabon kívül még több darab fordításával is elkészült, melyek közül 1921-től fogva öt nyomtatásban is megjelent: *A velencei kalmár*, a *Sok hűhó semmiért*, az *Athéni Timon*, a *VIII. Henrik* és a *Tévedések vígjátéka*. Ezenkívül kéziratban az Athenaeumnál még három fordítása várja a kinyomatást: a *Két Veronai ifjú*, a *Szeget szeggel* és a *Perikies*. Ő maga Emlékezéseiben arról ír, hogy újból lefordított „egy tucatot”; de hogy a többi fordítás Shakespeare melyik darabja és hogy azok a fordítások csak vázlatok, úgynevezett „nyers” fordítások-e, melyeken még sok ideig szándékozott simítani és köszörülgetni, vagy pedig sajtó alá adhatók-e jelen formájukban is, majd csak Rákosi írói hagyatékának alapos rendezése után lesz megállapítható.

Ami már most Rákosi régi Shakespeare-fordításainak kronológiáját illeti, tudjuk, hogy ő, aki igen korán jutott Shakespeare lángszellemének hatása alá, már 1860-ban kezdett foglalkozni a britt költő átültetésével, amikor erre a magyar műfordítókat a Kisfaludy-Társaság felhívása buzdította. Mint említettem, négy darabbal járult ehhez a kiadáshoz, még pedig négy olyannal, melyek egyike sem tartozik Shakespeare jobb alkotásai közé és melyek nálunk vagy sehogyan, vagy csak igen ritkán kerültek színre. Ez a négy darab: *Felsült szerelmesek*, melyet Rákosi 1866-ban nyújtott be a Társasághoz, és amely Zichy Antal és Tolnai Lajos bírálata alapján a következő esztendőben jelent meg a magyar Shakespeare VIII. kötetében, aztán a *Windsori víg asszonyok*, mely a következő évben látott napvilágot, miután keresztülment Zichy Antal és Szigeti József bírálatán. A gyűjtemény e IX. kötete után a X.-ben is találkozunk egy Rákosi-fordítással, az *Ahogy tetszik*-kel, melyet Szűcs Dániel és Szász Károly fogadtak el kiadásra 1869-ben, és végre három évvel később adta ki a társaság, a vállalat XIII. kötetében, a *Cymbeline*-t, melynek lefordítását 1871-ben kezdte meg Rákosi. Ennek bírálói Szigeti József és Zichy Antal voltak. A négy közül csak ez az egy fordítása került színre a pesti Nemzeti Színházban, de ez is csak néhányszor.

Nem volt csoda, hogy Shakespeare műzsájának e másod- vagy harmadrendű termékein nem nagyon kaptak az akkori műfordítók; főképp a három vígjáték olyan, melytől méltán fázhatnak minden tolmács, hiszen telidestele vannak azzal, ami vagy lefordíthatatlan, vagy igen nehezen fordítható: többé-kevésbé sikerült szójátékkal, élccel, furcsa kiejtés kifigurázásával stb. De Rákosit éppen ezek a nehézségek, melyek másra elriasztóan hatottak, vonzották; szellemessége, a költői nyelv egész kincstárán való uralma éppen az ilyen feladatokat szerette, és még a dicséretekkel nem éppen pazarul bánó Zichy Antal is elismerte egyik bírálatában, a *Windsori víg asszonyok*-tól szólóban, hogy Rákosi mind e nehézségeket, „bár némi kívánni valót hagyott is, dicsérendő szorgalommal és sok szerencsével győzte le”. Hogy Zichy szerint „némi kívánni valót hagyott”, azt mindenki természetesen fogja találni, aki tisztában van a műfordítás ilyenféle nehézségeivel, aminthogy különben, még ennél jóval könnyebb feladatok megoldásánál is bizony minden műfordítónak bele kell abba nyugodnia, hogy „némi kívánni valót” ő is hagyott.

Hiszen itt már magával a személyek nevével is baj van. Az olvasó, vagy a színházi

hallgató különösnek fogja találni, hogy ezek az angliai emberek részben angol, részben magyar nevet viselnek, és bajosan fogja megérteni, miért hívják az egyik windsori polgárt tősgyökeres angol néven Fentonnak vagy Evansnek, a másikat pedig ugyancsak tősgyökeres magyar néven Habnak vagy Pázsinnak, sőt a nem is föllépő, hanem csak a társalgás folyamán megemlégett nevek közt is ilyenekre akadunk: Viganósi Böske, aki a régi fordításban még a Viganósi Mici névre hallgatott, megtartva az angol névből (*Alice Shortcake*) legalább a keresztnévet. Biz ennek semmi más oka nincsen, mint az, hogy Shakespeare e személyek neveivel is szójátékokat meg élceket farag; a fordító tehát az előtt a dilemma előtt áll, hogy vagy teljesen elejtse ezeket az élcelődéseket, vagy az illető személyneveket változtassa meg olyképpen, hogy magyar élcek faragására is alkalmasak legyenek. A „Felsült szerelmesekben például egy szolga, aki az eredetiben Costard névre hallgat, a magyar szövegben *Kobakká* változott, mert különben kútba esnék egész csomó éle a lábán megsebesült emberről, pl.: „Csoda történt, uram! íme egy *Kobak* zúzott *lábbal!*”, s még számos efféle. A többi Shakespeare-fordítót is ez kényszerítette az efféle névváltoztatásokra, melyek közül a legkevésbé feltűnők azok, melyeket a *Szentivánéji álm-ban* Arany János vitt végbe; itt ugyanis az egész darab inkább a mesék világában játszik s ezért szinte természetesnek fog feltűnni, hogy Zuboly, Gyalu s más ilyen nevű mesteremberek akadnak Athén városában.

Ha Zichy Antal azt mondja, hogy Rákosi néha a szójátékok és élcek visszaadásában „némi kívánni valót hagy”, ezt az igazságos bírálónak azzal kell kiegészítenie, hogy bizony az eredeti szójátékok és elméskedések is nem egyszer „hagynak némi kívánni valót”; van azok közt is nem egy erőltetett. Legrajongóbb Shakespeare-búvárunk, Alexander Bernát is ki meri mondani, hogy a Felsült szerelmesek-ben „a viccelődés néha fölötte ízetlen, a szókkal való játék fárasztó.” Ha már nagyon nehéz a jó szójátékot, a jó elmésséget is megfelelően tolmácsolni, mennyivel nehezebb ez a feladat akkor, ha maga az eredeti is gyöngye! Persze, a legtöbb olvasó úgy van ezzel, hogy az eredetit okvetlenül mintaszerűnek veszi, s ha a fordításban elébe bukkanó hasonmás kissé suta, a világért sem az eredeti költőt hibáztatja, hanem csakis a fordítót. Nem valami magasrendű szójátéknak fog látszani pl. az ilyen (a „Felsült szerelmesek” V. felvonásának 2. színéből): „Beírva mindütt, még a szélek is, Pecsételvén Ámor nevét reá.” Amire Rózsa azt mondja, a „pecsételvén” szóval játszva: „*Pecsétel vén Ámort* így kell csinálni.” Ez nem valami elsőrendű elmésség, de az eredetié sem sokkal különb. Viszont sok helyütt, sőt a legtöbb helyütt talpraesetten van visszaadva Shakespeare minden játéka: Például: Király: Ebből áll a dolog”.

Amire Kobak ezzel vág rá: „Hadd álljon *ebül* a dolog.” Vagy mily kitűnő e sor: „Ahol nincs becs, nem kell becsü.” És főleg mily pompásan találja el Rákosi a különböző személyek beszédjének jellemző sajátosságait: a parasztok népies szólásokban bővelkedő mondásait, az udvari gavallérok cifra, kikent-kifent pípeskedését, a tudálékos Holofernesnek latin szókkal megspékelt pedánságait stb.

De ha Rákosi e Shakespeare-fordításai méltán meg is érdemelték az akkori bírálók elismerését, ebből természetesen nem következik, hogy a Kisfaludy-Társaság új Shakespeare-bizottsága helytelenül járt el, mikor Rákosit régi fordításának átdolgozására kérte fel, aminek, mint említettem, ő egészen új fordítással tett eleget. Rákosi már jóval a

Shakespeare-bizottság megalakulása előtt meg volt arról győződve, hogy az első magyar Shakespeare-kiadást alaposan át kell nézni. Mindenek előtt abból a szempontból volt ez szükséges, mert a legnagyobb figyelem mellett is csúszhatnak botlások valamely fordításba, és mert ez a vesztély egyetlen költőnél sem forog fenn olyan nagy mértékben, mint Shakespeare-nél, kinek drámái tudvalevőleg jórészt romlott szövegben maradtak ránk, évtizedek óta bőséges munkát adva a filológusoknak, továbbá számos olyan szót és szólás-módot tartalmaznak, melyet sokáig senki sem értett, míg aztán valamely nyelvész vagy Shakespeare-bűvár ki nem derítette azok jelentését. A költői intencióval megáldott műfordító sokszor el bírja ugyan találni egy-egy homályosabb passzus igazi értelmét, vagy egy-egy sokat vitatott szó vagy szólás jelentését, de vannak olyan dolgok, melyekre csak a filológus kitartó, hosszú bűvárkodása deríthet fényt. Mióta a Kisfaludy-Társaság első teljes Shakespeare-je megjelent, az angol és a német tudósok e téren óriási munkát végeztek, melyet természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni.

A mi Shakespeare-fordítóink leginkább a német Schlegel-Tieck-féle fordítást használták segédeszközü, noha természetesen valamennyi az eredetiből fordított. De mert nem rendelkeztek a Shakespeare-bűvárlatnak akkor még szűkebbkörű, azóta azonban rendkívül megszorodott forrásmunkáival, mert nem volt előttük sem olyan óriási jegyzet-apparátussal fölszerelt kiadás, mint a Furness-féle, sem olyan Shakespeare-lexikon, mint a Schmidt-, vagy a még újabb Kellner-féle, sem nem rendelkeztek századrészével sem annak a különben nem is nagyon terjedelmes anyagnak, amely ma a budapesti Egyetemi Könyvtár Shakespeare-osztályában egybe van gyűjtve: majdnem mindenben Schlegelék után indultak, természetesen átvéve annak elég bőséges hibáit is. Hogy csak egy-két ilyen példát említsek, éppen Rákosi fordításaiból: az „Ahogy tetszik”-ben előfordul ez a kifejezés („V. felv., 2. szín): „gentleman of good conceit”, amit Schlegel így fordított: „Ihr seid ein Edelmann von guten Gaben”, s utána Rákosi a régi fordításban így: „Szép képességű nemes embernek talállak”, az új szövegben pedig így: „Próbált eszű nemes ember vagy.” Ennek azonban ott alig van értelme, mert a lánynak teljességgel nem volt módjában annak a nemes embernek szellemi képességeiről meggyőződni. Azóta aztán teljessé lett az angol szótárirodalom hatalmas remekműve, a nagy Murray, és abból mindenki megtudhatja, hogy a „conceit” szó itt nem szellemi adományt, hanem származást jelent, a hely tehát eképpen fordítandó: „előkelő származású nemes ember vagy”, amit igenis mindenki tudhatott az illetőről. Hasonlóképpen csak Murray derítette fel, mit jelent az ugyané darabban (I. felv., 2. szín) előforduló „broken music”: „Is there any else longs to feel this broken music in his sides?” Rákosinál ez a régi szövegben így van visszaadva: „De van-e még valaki, aki e *tördelt zenén* pukkadni vágynék?”, az újban pedig így: „De van-e még valaki, aki e *tördelt muzsikát* önmagán vágyik elhegedültetni?” Csak Murray megállapítása óta tudjuk, hogy a „broken music” oly zene volt, melyben több különböző hangszer játszott, de olyanformán, hogy mikor az egyik elhagyta, a másik folytatta, úgy, hogy az egyik hangszer „*megettörte*”, megszüntette a másiknak zenéjét. Ugyanilyenféle, csak az újabb bűvárlat által megvilágított hely van e darab III. felvonásának 2. jelenetében is: „That is one of the points in the which women still give the lie to their consciences”. Schlegel ezt így fordítja: „hierin strafen die Frauen ihr Gewissen Lügen”, ami nagyon

furcsa, bajosan érthető mondás. Rákosi a régi fordításban ezt így adja: „ez egyike azon pontoknak, melyekben a nők mindig meghazudtolják lelkiismeretüket”, az új fordításban pedig így: „melyekben az asszonyok mindig letorkolják lelkiismeretüket”. Pedig a „conscience” itt nem lelkiismeretet jelent, hanem egyszerűen gondolkodást; ennek a passusnak értelme tehát ez: „ahol a nők beszédje mást mond, mint amit gondolnak”.

Ily helyekkel szemben, ahol sajnálnunk kell, hogy Rákosinak a javított kiadásnál sem állott rendelkezésére a Shakespeare-búvárlat újabb fegyvertára, számos olyan helyet is idézhetnék, ahol Rákosi vagy már a régi fordításnál is ki bírta kerülni a Schlegel-féle hibákat, vagy az újabb fordításban szerencsés kézzel javította a régi szövegnek egyik-másik fogyatékoságát. Az „Ahogy tetszik”-ben (III. felv. 5. jelenet) például ezt mondja Phoebe: „Thou hast my love: is not that *neighbourly*?” Schlegelnél: „Du hast ja meine Lieb, ist das nicht *nachbarlich*?” Ami abszurdum azért is, mert sehol sincs arról szó, hogy Silvius és Phoebe szomszédok, másodsor mert semmiféle szabály nem rendeli, hogy a szomszédoknak egymást már csak a szomszédság okából is szeretniök kell. Itt a *neighbour* szó az angol szentírás ama passusának értelmében veendő, mely szerint szeressük felebarátunkat: „thy neighbour”; a „neighbour” tehát itt nem szomszédot, hanem felebarátot jelent. Rákosi egészen helyesen fordította tehát már a régi szövegben is: „Szeretetem / Tiéd. Nem-e *felebaráti* ez?”, az új szövegben pedig így: „Ez *nem felebarátság*?”. Különös kocsintás Schlegelnél az is, midőn a III. felvonás 2. színében Cellának arra a kérdésére: „miért vált az arca színt?”, Rosalinda pár perccel alább felsóhajt: „Good my complexion!” s a német szöveg ezt így tolmácsolja: „O du liebe Ungeduld.” Pedig a „complexion” az arcbort jelenti; Rosalinda bosszús, hogy arcbőre színváltozása elárulta őt. A régi fordításban Rákosi ezt a fölkiáltást egészen elhagyta, az új szövegben pedig, jól adva vissza az eredetinek értelmét, ezt írja: „Jaj, de melegem van!” Másutt a változtatások egy-egy, a régi kiadásban hibásan fordított szó helyesbítését célozzák. Pl. ugyané darab II. felvonásában „pretty chopt hands”-ről van szó, amit Rákosi a régi szövegben „csinos, *tenyeres* két kezével fordított. Az új szövegben már szabatosan adja vissza a *chopt* szó értelmét, mikor „formás, *cserepes*” kezeket említ. Vagy más fontos javítás *A windsori víg asszonyok*-ban (I. felv. 1. szín), midőn a régi fordítás ezt: „I must wait on myself” így adja vissza: „Magam *udvaroljak* magamnak ,, az új pedig helyesen így: „Tán magam *szolgáljam ki magamat*?”.

De a szöveg egyes helyeinek jobb értelmezésénél még fontosabbnak tartotta Rákosi az egész fordítás nyelvének alapos átcsiszolását. Az irodalmi nyelv minden nemzetnél korszakonként változásnak van alávetve, de alig hiszem, hogy volna a világirodalomban rá példa, hogy e változás oly rövid időszakban oly nagyszabású és mélyreható lett volna, mint a mi irodalmunkban az utolsó hatvan esztendő alatt. Ennek okát mindenki ismeri: a nyelvújítás körüli harcot, mely egyfelől tömérdek új szóval, szólással, fordulattal gazdagította nyelvünket, másfelől az orthologia fegyvereivel ezek nagy részét megint kiszorította a közhasználatból. Így állt elő az a helyzet, hogy félszázad előtt legjobb íróink is számos oly szóval és szólással éltek, melyeket ma már senki sem használ, sőt sokan meg sem értenek, melyek bántják szemünket, bántják fülünket. Én nem akarom siratni sem a neo-, sem az orthologia túlzásait, csak a tényt akarom megállapítani. S ez a sajnálatos tény

az, hogy még Vörösmartynál is számos olyan szó és szófüzés van, mely ma már nem él. Csak Lear-fordításából idézem e néhányat: rejteményes, kémlet, példány (e helyett példa), «szomor, a könyör, a lázadság, vagy ilyen szóalakokat: mondanod való van, házkívül vagyok, észrevöm. Természetes, hogy ezek a korból folyó sajátosságok nem csökkentik Vörösmarty nagyságát, de műfordításai élvezését igenis megrontják, a színpadon azok változatlan előadását lehetetlenné teszik. Hiába, a műfordítónak bele kell abba nyugodnia, hogy neki a *ma* és nem a *tegnap* vagy a *tegnapelőtt* nyelvén kell tolmácsolnia, mert az ilyen tolmácmunkát bizony előbb-utóbb sutba fogják dobni, lett légyen műve bármily remek a maga korában. A legkiválóbb német műfordítók egyikének, Wilamovitznek van erre az a pregnáns kifejezése, hogy bizonyos idő múlva a műfordítás „*ausgedient*”, kiszolgált, s akkor másnak kell helyébe jönnie.

Senki sem érezte át ennek igazságát annyira, mint Rákosi Jenő, aki tudvalevőleg a 70-es évek végén föllépett Szarvas Gábor-féle nyelvhelyességi harcban egész lelkesedéssel állt az orthológusok táborába s egyideig még azokat a túlzásaikat is elfogadta, melyektől idő múltával ezek maguk is elálltak. Másfelől természetesen ő, mint gyakorlati színházi ember, sokkal inkább érezte, mint bárki más, annak a szükségét, hogy a színpad nyelve lehetőleg természetes legyen. Ezt a követelményt különben Arany, a legnagyobb magyar műfordító, már 1862-ben hangoztatta, mikor megbírálván Ács Zsigmond *Velencei kalmár*-fordítását, főképp annak feszességet hibáztatta, elítélvén a drámai nyelvben mindazt, ami nehézkes, ami rosszul szavalható. „A drámai nyelv, ezt írta, az élet nyelve; a színpadon élő embereket akarunk látni; mi nem azt teszi, hogy a dráma közönséges prózában szóljon, de mégis az élet nyelvén, a szenvedélyes, mozgalmas életén. Egy-egy csak könyvben található fordulat, erőltetett, nehézkes irodalmi szórend, conventionált csonkítás vagy toldalék mindenkor folt a dráma nyelvén.”

Ami már most a nyelvújítás idején elfogadott, de azóta a használatból kikopott szokat illeti, Rákosi ezeket természetesen mind kiselejtezte az ő új szövegeiben. Itt már nyomuk sincs az ilyenféle szóknak, minőket a *Felsült szerelmeseik-ből* iktatok ide: negéd (másutt negély), küljel, kintehetlen (értsd az olyan embert, aki kínjában tehetetlen), búhang, irmodor, kéjker, hithagyott, illa (ehelyett illanó), vagy az -and, -end végződésű jövő formáinak, vagy a gyakori szenvedő alaknak (pl.: „Mielőtt kegyem gyakoroltatnék irántad”), vagy az ily szóalakoknak: mit tői?, szüdon stb. Sőt kiküszöbölt néhol Rákosi olyan szokat is, melyeket Szarvas Gábor sem tudott kiírtani: pl. azt, hogy „udvaronc”, amit Rákosi ezzel helyettesít „udvarbeli”, ami talán nem egészen fedezi az „udvaronc” fogalmát, mert hiszen „udvarbeli” az udvari lakáj is, udvaronc alatt pedig az uralkodó közvetlen kíséretéhez tartozó úri embereket értünk; egy másik új fordításában, az Athéni Timon-ban még az *ékszerész* szónak sem kegyelmez és helyette *ékszerest* ír.

Ezek a módosítások is nagyon lényegesek ugyan, de sokkal jelentősebbek azok a stílusbeli változtatások, melyekkel Rákosi a beszédet nemcsak magyarosabbá, hanem természetesebbé, könnyedebben folyóvá is tette. Minden magyaráztatnál jobban szemléltetheti ezt a törekvését egy-két példa, melyeket az „Ahogy tetszik” I. felvonásának I. színéből vesznek, Orlando első megszólalásából. Előbb a régi szöveget iktatom ide, utána teszem az újat: „Cselédeivel eszem egy asztalon”: „a cselédeivel ültet egy asztalhoz”; „megfoszt a

testvért illető helytől”: „elfogja tőlem a testvért megillető helyet”; „csökkenti, ahogy csak tőle telik, neveléssel nemességemet”: „azzal, ahogy nevel, megrontja, amennyire rajta áll, úri voltomat”. Vagy az I. felv. 2-ik színéből: „Atyám irigy s nyers modora szívem j Szorítja.” Az új szöveg: „Atyám kaján s nyers kedve a szívembe / Nyilallik.” „Sir, te jól tartád magad.” Új: „Sir, ezt emberül csináltad.” „Vonzalmok gyöngédebb, / Mint természetes testvér-kötélék.” Új: „Szebb viszony van köztük / Mint a testvéri kötélék maga.” Ide tartozik az ilyen szólásoknak a megfelelő magyaros szólással való helyettesítése is; pl. a régiben: „így tűzbe megy, aki fut a melegtől”. Az új: „A vödron így csöbört cserélhettek.” Akit ezek a tanulságos módosítások érdekelnek, azt utalom főleg *A windsori víg aszszonyok* Falstaff-mondásaira, melyek az új szövegben százszoros hatásúak, mint a régiben, noha abban is igen sok a pompásan sikerült hely.

Mindezek a változtatások, akármilyen apró dolgoknak lássanak is, egészen más tónusúvá teszik a szöveget; sorról-sorra látni az írónak azt az igyekezetét, hogy minden nyomát eltávolítsa az úgynevezett „papiros-íznek”, vagy ahogy Rákosi magát kifejezte, hogy elérje „a könyv-nyelvtől” való mentességet.

Ha már most összegezni akarom Rákosi Shakespeare-fordításainak nagy erényeit, mindenekelőtt arra kell rámutatnom, hogy Rákosi, bármily erősen eredeti egyéniség volt, birtokában volt annak az adománynak is, amelyet röviden fordítói ihletnek lehet mondani. Ez az ihlet pedig abban áll, hogy a fordító bele tudja élni magát az eredeti mű mindenféle hangulatába, minden lelkiállapotába; hogy lelke húrjai összerezzennek, együtt hangzottak az eredeti költő lelkének húrjaival; hogy mindazt, amit tolmácsol, maga is át tudja érezni és át tudja élni. Az együttérzésnek ez az adománya csak költői tehetséggel megáldott emberben van meg, és Rákosi csak azért vált kiváló műfordítóvá is, mert mint költő is magasan állott. A költői tehetséggel megáldott műfordító sem tudja azonban magát egyformán beleélni mindenféle hangnembe, éppúgy, ahogy ritka az olyan színész is, aki egyformán jól tud eljátszani mindenféle szerepet. Épp ezért a műfordító is oly költő tolmácsolásában fog legnagyobb sikert aratni, akinek egyénisége legközelebb áll az övéhez. Rákosi megmutatta eredeti színműveiben, hogy lelkülete mennyire rokon Shakespeare-ével és ezért van az, hogy nemcsak legtöbb szeretettel, hanem a legnagyobb sikerrel is tolmácsolhatta éppen ezt a költőt, akivel, bizvást elmondhatjuk, congeniális lélek volt.

De megvolt Rákosiban a jó műfordítónak másik, szintén elsődrendű kelleke is: olyan mestere, olyan művésze volt a magyar nyelvnek, aminő csak kevés van irodalmunkban. Nemcsak át tudta tehát érezni az eredetinek minden értelmi árnyalatát, hanem, mint a magyar szókinsznek szinte korlátlan ura, el tudta érni, hogy ez értelmi árnyalatokból, amennyire az angol és a magyar nyelv különböző természete engedi, ne vesszen kárba semmitem. Azt mondom: „amennyire az angol és a magyar nyelv különböző természete engedi”, s erre nagy súlyt kell fektetnie mindenkinek, aki kellő elfogulatlansággal akar bírálatot mondani nemcsak Rákosi, hanem többi Shakespeare-fordítónk alkotásairól is. Mennyivel könnyebb a német írónak angol művet fordítani! Hiszen a két nyelv egy-testvér, száz meg száz szavuk egészen azonos – Hand: hand, gut: good, Fuss: foot, stb. – és sokszor ugyanaz a sorzáró szó, mely az angolban, megadja a rímet a németben is. Ám a magyar nyelv egész struktúrája elüt az angoltól, úgyhogy az angol frázisok legalább fele

olyan, amelyet szórói-szóra lehetetlen magyarra fordítani úgy, hogy a fordítás ne lássék nehézkesnek, mesterkéltnek, homályosnak, vagy egyáltalán érthetetlennek. Fokozza az ebből keletkező nehézséget az angol nyelvnek egytagú szókban való rendkívüli gazdagsága, amely egytagú szók nem nyúlnak meg ragozás útján olyképpen, mint a magyar szók; Shakespeare-ből például százával lehet idézni olyan ötös jambusokat, melyek tíz szótagja nyolc, kilenc, sőt néha tíz szót is ad.

Aki számba veszi az angol és a magyar nyelv e heterogén voltát, még inkább fogja méltányolni azt a virtuozitást, mellyel Rákosi az eredetinek nemcsak sajátos idiotismusait, hanem legtöbbször szójátékait és élceit is át tudta menteni fordításába. Azt mondom: átmenteni, mert hiszen az ilyeneket csak a legkritkább esetben lehet lefordítani, hanem megfelelő mással kell helyettesíteni, vagy ha ez lehetetlen, amire persze szintén van eset, egészen el kell hagyni. Midőn pl. a száműzött herceg azt mondja az „Ahogy tetszik”-ben, hogy ő az erdőben könyv helyett a patakból is tud olvasni (finds *books* in the running *brooks*), a *books* és a *brooks* szavakkal való játékot a fordítónak kénytelen-kelletlen el kell ejtenie. De az itt-ott kénytelenségből elejtett szójátékokért Rákosi más helyütt szinte pazarul kárpótol bennünket, nem egyszer túltéve az eredetin is. Utalok pl. az „Ahogy tetszik” III. felvonásának 3. jelenetére, ahol a bohóc és Juci közti párbeszédben egész tűzijátékát kapjuk a nem fordított, hanem újjá költött élcelődésnek. Mindjárt a jelenet elején az eredeti szöveg a „goat” (kecske) és „Goth” (gót nép) szavakkal játszik. Ennek helyébe Rákosinak egész új játékot kellett tennie, ezt írván: „Úgy élek itt érted és bakjaidért, mint a legszarvasabb költő, a becsületes Ovidius élt a szarmatak közt azokért a bakokért, melyeket még Rómában lött.” Rákosi számos ilyen passzusnál mutatja ki, hogy Shakespeare-t gyakran nemcsak fordítani, hanem átkölni is kell. Ebben a fölötté nehéz és kényes munkában méltó tanítványa Arany Jánosnak, akinek főleg Hamlet-fordításában remek példái akadnak az ily átköltésnek. Hasonlóan méltó tanítványa Aranynak Rákosi a népies nyelvű részletek átültetésében, parasztjai, cselédei olyan törölmetszett népies zamatot beszélnek. Íme egy kis mutató Próbakő és Juci beszélgetéséből („Ahogy tetszik” V. felv. 1. szín): Próbakő: . . . Juci, van itt az erdőben egy fiatal ember, aki just formál hozzád. Juci: Igenis, tudom, kicsoda. Semmi keresete sincs rajtam a világon. Ahun jön ni az az ember, akit maga gondol. Próbakő: Ételem és italom nekem, ha bolondot láthatok. Mákuccse, nekünk elmés embereknek sok van a lelkünkön. Muszáj kötekednünk, nem tudjuk megállani.”

Rákosi egyébiránt nemcsak a népies alakokat beszélleti természetes hangon, mindennapi szavakkal. Távol áll ugyan attól, hogy Shakespeare-nek gyakran szokatlan, erőszakos fordulatokkal tele, néha darabos stílusát mindenáron simává és elegánsá akarja tenni: de szinte csalhatatlan biztossággal kiérzi az eredetinek hangnemét és ott, ahol ezt a hangnemet természetesnek érzi, nem akarja azt, mint némely Shakespeare-fordítónk gyakran megtette, szinte ünnepiesen emelkedetté változtatni. Jól tudta, hogy Shakespeare nyelve a maga korában modern, a nagyközönség előtt is teljesen érthető nyelv volt, és ezért meg volt győződve, hogy, mint Arany tanította, ugyancsak az élő, a mai közönség előtt teljesen érthető nyelven kell őt tolmácsolnunk. Ezért emelem ki, mint Rákosi fordításainak egyik legkiválóbb erényét, azt, hogy stílusuk könnyed, természetes, folyékony, nem mutat semmi

erőlködést, nem emlékeztet egyetlen ízében sem arra, hogy verejtékes munkával készült másolata az idegen alkotásnak: se szórendben, se mondatfűzésben, se verselésben. Ez utóbbi tekintetben ugyan Rákosi nem egészen szeplő nélküli; jambusaiban nem egyszer enged meg magának szabadosságokat és rimelése ellen is emelhető némi kifogás: de ami ezeknél fontosabb, a költői dikció folyékonyága, simasága, magyarossága ellen majdnem sohasem vétkezik. Persze, újabb műfordításai e részben is jóval magasabb színvonalon állnak, mint a régiek; hiszen Rákosi már azzal is, hogy ama régi fordításait sutba dobta, bizonyosságát szolgáltatva annak, mily szigorú bírāja volt önmagának ez irányban is. Példaképpül állhat minden műfordító előtt abban a tekintetben, hogy ő a műfordítást nem úzte úgyszólván gyárilag, hogy nem sajnált se munkát, se kitartást a már kész munka kicsiszolására, hogy valóban nem vette könnyen azt a könnyedséget, melyre igyekezett és melyet majdnem mindenütt el is ért.

Arról felesleges szólanom, hogy Rákosi mintaszerű volt anyagi hűség dolgában is, hogy toldásokkal, kihagyásokkal, hamisításokkal soha meg nem fertőztette munkáját. Amilyen hű volt eszményeihez mint ember, mint drámaíró, mint publicista, oly hű volt szövegében ahhoz a lángelméhez is, akinek nálunk is, más nemzeteknél is sok hivatott tolmácsa akadt, de senki olyan, aki nagyobb áhítattal, nagyobb lelkesedéssel, nagyobb kitartással foglalkozott volna az ő tolmácsolásával. Ráműtattam fordításainak némely szeplőjére is: de melyik műfordításban ne akadna, s főleg melyik Shakespeare-fordításban? Hiszen Shakespeare lefordításáról mindenki, aki próbálta, vallhatja azt, amit Rákosi mond róla: „De ez furcsa multság. Birkózás egy óriással. Az embernek muszáj alul maradni és még jó, ha össze tudja magát szedni, hogy új birokra készüljön.” Ugyanott mondja ezeket a mélységes igazságokat: „Minden fordítás egy késhegyig menő alku. Minden sornál el kell dönteni, hogy mi a fődolog benne: a gondolat-e, az elmésség-e, a szórend-e, a kifejezés-e, a kép-e, a hang-e és még mindenféle egyéb. Aztán jön csak az, hogy az ember áttegye a szöveget angolból magyarra!”

A fordításról és különösen a Shakespeare-fordításról szóló e bölcs fejtegetéseket, melyek *Velencei kalmárja* előszavából valók, Rákosi azzal végzi, hogy „bocsánatot kér” vállalkozásáért. Mi pedig nem bocsánatot, hanem mélységes hálát juttatunk neki, amiért nagy szellemét ezen a téren is ragyogtatta, és a sokféle koszorú mellé, melyeket dicsőséges pályáján szerzett, más nagyjaink mellett ő is kiérdemelte a magyar Shakespeare-fordítás mesterkoszorúját!